

УДК 94 (477)»1861/1917»

**Національна політика царського уряду
та національний склад буржуазії в Наддніпрянщині
в другій половині XIX – на початку XX ст.**

Андрій Перетокін

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-8881-1024

Researcher ID: C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. Проаналізовано національну політику царського уряду Російської імперії в Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку XX ст. Вона була спрямована на зміцнення єдності імперії. Досягалося це шляхом денационалізації та насильницької русифікації. Політику царського уряду можна охарактеризувати, як диференційовану щодо різних народів. Царський уряд обмежував окремі національності у визначенні місць проживання та виборі професій, деяким забороняли користуватися рідною мовою, а іншим взагалі забороняли вважати себе окремим народом. Українців не розглядали як окремий етнос. В урядових циркулярах обмежувалося використання рідної мови та заборонялося українське книгодрукування. З бурхливим розвитком Наддніпрянської України відбувався процес російської колонізації українських земель за рахунок завезення робітників з центральних районів Росії. Відповідно змінювалося співвідношення українського та російського населення в Наддніпрянській Україні. Національний склад буржуазії того періоду в регіоні можна охарактеризувати як багатонаціональний. Крім українців, росіян, євреїв та поляків, до національного складу буржуазії Наддніпрянщини входила значна частка іноземців. Багаті природні ресурси та розвиток промисловості в регіоні приваблювали іноземних капіталістів, в першу чергу бельгійських, французьких, англійських та німецьких. Царський уряд підтримував іноземних підпри-

емців, які активно інвестували капітали, привносили технічні інновації та передовий досвід розвинених країн. Іноземні капіталісти відіграли важливу роль у модернізації промисловості Наддніпрянської України та у перетворенні регіону на потужний центр гірничої та металургійної промисловості. Розглянуто національний склад буржуазії в Наддніпрянщині у цей період та його специфічні риси. Показано ставлення царського уряду до представників іноземної буржуазії.

Ключові слова: іноземні інвестиції; промисловий розвиток.

Надійшла до редколегії 13.07.2019

Прорецензована 25.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

**The National Policy of the Tsarist Government
and the National Composition of the Bourgeoisie
in the Dnipro Region of Ukraine in the Second Half
of the 19th and the Early 20th Century**

Andrii Peretokin

PhD (History), Associate Professor

ORCID: 0000-0001-8881-1024

Researcher ID: C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin Avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The national policy of the tsarist government of the Russian Empire in the Dnipro region of Ukraine in the second half of the XIX – the early XX century is analyzed. It was directed to strengthen the empire; for reaching this purpose the tsarist government used denationalization and russification. The policy of the tsarist government can be characterized as differentiated with respect to different peoples. The tsarist government restricted some nationalities to the definition of places of residence and the choice of professions, for some nationalities the use of their native language was forbidden. Ukrainians were not considered as a separate ethnic group. Government circulars restricted the use of the native language and prohibited to print books in Ukrainian. The Ukrainians were not considered as a separate ethnos. In the circulars of the government the use of the native language was limited and printing of the literature in Ukrainian was forbidden. The rapid development of the Dnipro region of Ukraine was connected with the process of the Russian colonization due to the delivery of the workers from the central regions of Russia. Accordingly correlation of the Ukrainian and Russian population changed in this region. National composition of the bourgeoisie of that period in the Dnipro region of Ukraine can be described as multinational. Except Ukrainians, Russians, Jews and

Poles there was a considerable part of foreign capitalists. Rich natural resources and development of industry attracted foreign capitalists, first of all Belgian, French, English and German ones. The tsarist government supported foreign businessmen, that invested capitals in industry, introduced technical innovations and experience of the developed countries. Foreign capitalists played an important role in modernization of industry of the Dnipro region of Ukraine and in transformation of it in the powerful center of mining and metallurgical industry.

Keywords: Foreign Investment; Industrial Development.

Received 13.06.2019

Reviewed 25.06.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. Розпад Радянського Союзу і загострення міжнаціональних конфліктів у країнах колишнього СРСР обумовлює актуальність вивчення політики царського уряду стосовно національного питання в Російській імперії. Крім цього, постає актуальним дослідження національного складу буржуазії Наддніпрянщини та політики, що проводилася царизмом стосовно окремих представників цього класу. Цілоком зрозуміло, що коріння проблем сьогодення треба шукати в минулому. Російська імперія розпалася після революційних подій 1917 р. і була знову зібрана насильницьким шляхом більшовиками. Сьогодні ми спостерігаємо подібну ситуацію, коли Російська Федерація розширює і намагається продовжувати розширювати свої кордони, незаконно захоплюючи території сусідньої незалежної держави – України. Циклічність історії неминуча, тому формування і подальший розпад багатонаціональних імперій є закономірним результатом історичного процесу.

Історіографія. Фундаментальною працею дорадянського періоду є дослідження Б. Ф. Брандта (Брандт, Б. Ф., 1899) із залучення іноземних капіталів у промисловість Російської імперії. Автор високо оцінював роль іноземного капіталу в розвитку російської промисловості. Довгий час за радянської влади в центрі досліджень істориків був робітничий клас та його становище. Лише в 70–90-і рр. ХХ ст. з'являються роботи російських істориків В. Я. Лавричева (Лавричев, В. Я., 1974), В. І. Бовикіна (Бовикин, В. И., 1984) та О. Н. Боханова (Боханов, А. Н., 1992) про буржуазію Російської імперії.

В незалежній Україні першими досліджували формування буржуазії в Російській імперії В. В. Крутіков (Крутіков, В. В., 1992) та Т. І. Лазанська (Лазанська, Т. І., 1999). В 2000-х рр. продовжували розробляти цю тему, а також приділяли увагу національному складу буржуазії України І. В. Довжук (Довжук, І. В., 2002), М. О. Гринчак (Гринчак, М. О., 2008), О. О. Постернак (Постернак, О. О., 2011), О. М. Донік (Донік, О. М., 2006) та О. Б. Шляхов (Шляхов, О. Б., 2016). Окремим представникам іноземного капіталу присвячені роботи В. І. Лазебник (Лазебник, В. І. 2012–2013; Лазебник, В. І., 2017), О. М. Машкіна (Машкін, О. М., 2003), В. П. Стюпкіна та С. В. Третьякова (Степкин, В. П. и Третьяков С. В., 2012) та ін.

Національну політику царського уряду висвітлювали відомі українські історики М. С. Грушевський (Грушевський, М. С., 1991), І. П. Лисяк-Рудницький (Лисяк-Рудницький, І., 1994) та М. Ю. Шаповал (Шаповал, М. Ю., 1927). В сучасній Україні це питання привертало увагу дослідників Н. О. Щербак (Щербак, Н., 2001) та В. Д. Яремчук (Яремчук, В. Д., 2013).

Проблема формування та становлення буржуазії Наддніпрянської України, її національний склад недостатньо вивчені. Питання національної політики царського уряду та його ставлення до представників

вітчизняної та іноземної буржуазії також потребує подальшого вивчення.

Наявна **джерельна база**, разом із історіографією, дозволяє вивчати цю проблематику. Цікаву інформацію містять невидані джерела. Зокрема, у цій розвідці використано документи фондів 22, 89 та 333 Державного архіву Одеської області, а також документи фонду 575 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Також були використані статистичні матеріали (Дитмар, Н. фон, 1899; Фабричная статистика г. Одессы, 1875; Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию), 1914). Окрім цього вивчались документи (Устав Акционерного Общества..., 1875), довідкова література (Весь Луганск в кармане, 1912; По Екатерининской железной дороге, 1903; Дмитриев-Мамонтов, В. А., ред., 1905). Важливим джерелом є також галузева періодика (*Горный журнал*, 1896; *Техническое Бюро*..., 1904).

Мета дослідження – аналіз національної політики царизму в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., дослідження національного складу буржуазії та ставлення царського уряду до її представників.

Виклад основного матеріалу. Національна політика царського уряду Російської імперії була складовою частиною внутрішньої політики. Вона була спрямована на зміцнення єдності імперії, в якій 57 % населення складали «інородці». Досягалось це шляхом денационалізації та насильницької русифікації. Політику царського уряду можна охарактеризувати як диференційовану щодо різних народів. Царський уряд обмежував окремі національності у визначенні місць проживання та виборі професій, деяким забороняли користуватися рідною мовою, а іншим взагалі забороняли вважати себе окремим народом.

Російський царизм проводив політику, яка мала сприяти поступовому злиттю національних окраїн в єдину державу. Щодо українців ця політика виходила із впевненості про тотожність українського і російського народів, і якщо віра в них була одна – православна, то й мова і все інше мало бути однаковим.

Українці не зазнавали дискримінації на індивідуальному рівні за національною ознакою. За своїм статусом вони прирівнювались до великоросів, офіційно складаючи єдину етнічну спільноту. Представникам української нації була доступна майже будь-яка кар'єра. Виняток становили верхні щаблі влади: українців, наприклад, що займали міністерські посади, були одиниці. Слід зазначити, що українцям відмовляли у визнанні їх як окремого етносу, на відміну від інших народів, які входили до складу Російської імперії. Така політика царського уряду у ставленні до українців проявилася у другій половині XIX ст.

під час становлення української нації та активізації національного руху (Щербак, Н., 2001, с. 55).

Царський уряд вбачав у цьому русі загрозу існування імперії, тому виступав проти культурницько-просвітніх заходів української інтелігенції. І якщо боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за збереження цілісності держави, то боротьба з українським рухом була боротьбою за збереження «великої російської нації». У зв'язку з цим царизм видає Валуєвський циркуляр. Міністр внутрішніх справ Валуєв 18 липня 1863 р. надсилає лист до міністра народної освіти О. Головніна, в якому пише про свій наказ цензурному відомству про заборону друкованої літератури «малоросійською мовою» будь-якого напрямку, окрім *«произведений изящной словесности»*. Через два дні Валуєв отримує у відповідь лист від міністра народної освіти О. Головніна, де той підкреслює, що переслідувати треба дії і думки, а не мову, і що варто дозволити друкувати книжки українською мовою. Проте його думка не вплинула на подальший розвиток подій (Щербак, Н., 2001, с. 56; Лемке, М., 1904, с. 302–306).

Валуєвський циркуляр, стверджуючи, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може», повністю заборонив українське книгодрукування в другій половині XIX ст.

Через 13 років після Валуєвського циркуляру цар Олександр II 18 травня 1876 р. підписав Емський указ, який ще більше розширив межі заборони вищезазначеного циркуляру. В ньому заборонялось друкувати і видавати українською мовою книжки, ввозити їх з-за кордону і навіть ставити українські театралізовані п'єси і виконувати українські пісні. Царські укази щодо української мови, які з'явилися в другій половині XIX ст., не публікувалися офіційно, були конфіденційними. Проте де-факто вони мали силу закону, оскільки розпорядження для цензурних відомств отримали монарше схвалення (Статеева, В., 2009, с. 123–124).

Інтенсивне заселення території Наддніпрянської України почалося в 60–70-ті рр. XVIII ст. і відбувалося насамперед за рахунок внутрішньої колонізації з переважною роллю українського населення. Однак процесу внутрішньої колонізації заважав кріпосний лад, який панував у Російській імперії. Ще 1762 р. Катерина II зробила ставку на зовнішню колонізацію і спеціальним маніфестом закликала колоністів з-за кордону селитися у степові райони. Таким чином, у Наддніпрянській Україні з'явилися компактні поселення болгар, німців, греків, «волохів» (молдаван і румунів), італійців, вірмен і євреїв. Ще раніше сюди переселилися серби. Південноукраїнські губернії були строкатими в етнічному відношенні. Більшість (близько 70 % наприкінці XVIII ст.) становили українці. Росіяни і «волохи» становили по 9 % кожна група, вірмени і цигани – по 3–4 %, решту – менше 1 % – серби, поляки, тата-

ри, болгари, німці, грузини, євреї, угорці (Халамендик, В., 2002, с. 124).

Наприкінці XIX ст. картина докорінно змінилась. Відбувся процес прискореної російської колонізації українських земель. У зв'язку зі швидким промисловим розвитком значно збільшився приплив населення з Центральної Росії, насамперед у Донецько-Криворізький регіон. Внаслідок цього в деяких містах Катеринославської, Херсонської, Київської губерній помітно переважало російське населення. Якщо в цілому наприкінці XIX ст. частка росіян серед населення України становила 12 % (це були переважно робітники-гірники, металурги та адміністративні службовці), то в Миколаєві росіян було 66,3 %, українців – 7,5 %, у Харкові – відповідно 62,8 % і 26 %, в Одесі – 47,4 % і 9,2 %, в Києві – 54,5 % і 21 % і т. д. У Донбасі приблизно 70 % робітників були вихідцями з великоросійських губерній. Цікаво, що працівники для підприємств надсилалися з російських земель ще за часів графа Потьомкіна. В історичному нарисі Катеринослава зазначено, що одне з найстаріших передмість Катеринослава – Павлівка – була заселена колишніми робітниками Павлівської казенної фабрики Московської губернії, які були переведені туди за розпорядженням царського уряду ще у 80-х рр. XVIII ст. (Халамендик, В., 2002, с. 126–127; По Екатерининской железной дороге, 1903, с. 162).

На національно-політичне становище українського народу у складі Російської імперії впливала низка факторів – внутрішніх (політичних, економічних, суспільних та міжетнічних) і зовнішніх, які у сукупності відкривали перед українством перспективу остаточної асиміляції. Багаторічне перебування України у складі Російської імперії призвело до того, що вона була тісно пов'язана з нею адміністративними узами, політичними, правовими та економічними.

Імперські позиції в Україні посилювалися за рахунок того, що адміністративні і громадські структури, господарсько-економічні інституції, освітня система були виключно російськомовними (Яремчук, В. Д., 2013, с. 320).

У другій половині XIX ст. спостерігалось значне зростання ролі Наддніпрянської України у внутрішньому суспільно-політичному і господарському житті Російської імперії. Наддніпрянщина складала лише 3 % від загальної території усієї імперії, проте відігравала важливу економічну та стратегічну роль. Наприклад, металургійні заводи цього регіону давали 53 % виробництва металу від загального імперського обсягу (Крутіков, В. В., 1992, с. 59).

На зламі XIX–XX ст. Наддніпрянщина за темпами економічного зростання, концентрацією виробництва, продуктивністю праці, енергоозброєністю перетворилася на один з головних і найперспективніших індустріальних центрів імперії, її паливно-металургійну базу.

Окрім цього, у регіоні активно розвивалося сільськогосподарське виробництво. Завдяки бурхливому розвитку промисловості, стабільній продовольчій ситуації в Наддніпрянській Україні був один з найвищих рівнів життя в імперії. Однак всі ці здобутки цивілізації були досягнуті в ім'я величезної імперії, а не корінного українського населення (Яремчук, В. Д., 2013, с. 315).

Швидке перетворення Наддніпрянської України в аграрно-індустріальний регіон впливало на соціальну структуру українського суспільства, яке складалось переважно з селян і незначного відсотка новітніх класів – буржуазії, інтелігенції, робітничого класу. За підрахунками дослідника – сучасника досліджуваного періоду – М. Ю. Шаповала, в Наддніпрянщині 90 % українців займалися хліборобством і добуванням сировини, 3,6 % були задіяні в обробній промисловості, 0,9 % – в торгівлі, 5,5 % – військовій і адміністративній сферах (Чекушина, Ю. М. та Перетокін, А. Г., 2013, с. 16).

Щодо українських губерній, то у 1897 р. тут було зафіксовано 23,4 млн жителів (18 % населення імперії), з яких понад 17 млн (72,6 %) становили українці. Серед іншого великого етнічного загалу у Наддніпрянщині були росіяни, євреї і поляки. Активна русифікація і переселенська політика призвели до того, що в Наддніпрянській Україні проглядалася тенденція до штучного зменшення питомої ваги українців (Романцов, В. О., 1998, с.158).

Доволі строкатий національний склад Наддніпрянської України, який був наслідком попередньої соціально-економічної і національної політики держави, мав від'ємний характер щодо корінного українського населення. Як стверджував з цього приводу М. Грушевський – «...російський режим... утворив великі гнізда робітників-Великоросів з прихожих і місцевих денаціоналізованих людей по фабричних і промислових центрах» (Грушевський, М. С., 1991, с. 166).

Взагалі дії царизму були спрямовані на реалізацію «проекту великої Росії», але з часом уряд більше уваги приділяв збереженню цілісності імперії, зміцненню її єдності, у тому числі шляхом насильницької русифікації. Царський уряд намагався уніфікувати пригноблені народи, ліквідувати їх культурну і національну ідентичність, загалом – «втиснути» багатоманітне національне життя імперії у формулу унітарної «єдиної і неподільної» Росії. Зазначимо, що якоїсь послідовної національної політики в Російській імперії не було. Вона значною мірою мала ситуативний або особистісний характер, залежно від поглядів того чи іншого царя. Тривалий час царизм досить вдало вибудовував співробітництво з лояльними неросійськими елітами (німці, поляки, фіни, грузини, українці-малороси та ін.).

Коли почалося зростання національної самосвідомості, царизм почав проявляти все більшу недовіру до неросійських народів, відхо-

дити від тактики віротерпимості з іншими конфесіями, визнання інших культур і мов. Дедалі частіше застосовувалися силові методи для вирішення національних питань. Така політика позначилися і на формуванні вищого ешелону політичної еліти імперії, у якій на початок ХХ ст. домінуючі позиції займали росіяни. Наслідуючи приклад асиміляторської політики інших європейських держав, царський уряд, втрачаючи суспільну підтримку, використовував для стабілізації режиму інтеграційну ідеологію, що базувалася на російському націоналізмі. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. відбувалось загострення міжнародних відносин. У цей період політика царського уряду відрізнялася великодержавним шовінізмом, розпалюванням міжнаціональної ворожнечі.

Слід зазначити, що на законодавчому рівні не було правових обмежень за етнічною ознакою, проте ці обмеження були «приховані» на рівні конфесійного поділу. Царський уряд обмежував у правах мусульманські народи, спеціально виділені в особливу категорію – «інородців». Так як релігія, культура, погляди таких народів значно відрізнялись від слов'янських, уряд був змушений з обережністю і поступово проводити процеси християнізації та русифікації.

У другій половині ХІХ ст. все більш відверто антиукраїнською ставала й урядова політика щодо корінного населення Наддніпрянщини – українців, яка мала виключно превентивний характер. Українські території і українська нація були надто важливі для Росії. Їх втрата могла завдати не лише непоправного удару по силі і величі монархії, що не йшло у жодне порівняння з іншими «національними районами», але й призвести до дестабілізації всього суспільно-політичного життя. Як зазначав з цього приводу І. Лисяк-Рудницький, самодержавство було впевнене у тому, що «відродження України являло собою смертельну загрозу для майбутньої Росії, як європейської великої потуги», через це проводило політику («війну на знищення»), спрямовану на придушення будь-яких виявів української національної свідомості (Яремчук, В. Д., 2013, с. 324–325; Лисяк-Рудницький, І., 1994, с. 160).

Низка чинників – існування кріпацтва, наявність смути єврейської осілої, залежність від Росії в політичному вимірі – негативно позначились на розвитку підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів і зумовило панування у місцевій торгівлі й промисловості підприємств неукраїнського походження.

Однак серед підприємців Наддніпрянщини все ж були українці. Так, великими власниками шахт були поміщики Бахмутського і Словоносербського повітів Катеринославської губернії – брати Рутченки, Голуб, Богданович, Харченко, а також власники гірничих та машинобудівних підприємств – Полетченко, Глушенко, Мороховець, Аранда-

ренко та інші, які відіграли важливу роль у розвитку промисловості губернії (Довжук, І. В., 2002, с. 137; Крутіков, В. В., 1992, с. 41–42).

Відомим українським підприємцем був харківський купець І гільдії О. К. Алчевський – засновник Олексіївського гірничопромислового товариства, Донецько-Юрїївського металургійного товариства, Південного гірничопромислового товариства, Маріупольського акціонерного товариства «Російський провіданс» (Донік, О. М., 2006, с. 161, 163).

Росіяни відігравали найбільш помітну роль у формуванні промислової буржуазії Наддніпрянщини. В першу чергу можна назвати І. Г. та Д. Іловайських, П. П. Риковського, П. О. Карпова. О. В. Маркова, Я. І. Попова, М. М. Летунівського, А. Ф. Мевіуса, В. Р. Максимова, С. І. та І. С. Кошкіних, М. С. Авдакова, П. М. Горлова, А. М. та М. М. Глібових, Ф. Е. Єнакієва та ін.

На межі століть у приватну діяльність все більш активно залучаються особи з інженерного корпусу, не пов'язані раніше з підприємницьким середовищем, але які зарекомендували себе як високопрофесійні технічні фахівці, які обіймали відповідальні адміністративні посади в управлінні виробництвом – М. С. Авдаков, А. А. Вольський, брати А. М. і Ю. М. Горяїнови і деякі інші.

М. С. Авдаков був директором Рутченківського гірничопромислового товариства, головою правління товариства Брянських кам'яновугільних копалень та рудників, главою адміністрації генерального товариства Макіївських залізобудівних і сталевих заводів, головою товариства Миколаївських суднобудівних заводів, директором правління Північно-Донської залізниці, головою правління Ленського золотопромислового товариства, очолював правління синдикату «Продвугілля» (1906–1915). М. С. Авдаков був головою Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (Крутіков, В. В., 1992, с. 36–37).

Стосовно єврейського населення на території Наддніпрянщини, то воно на законодавчому рівні зазнавало утисків за етнічною ознакою. Запроваджена наприкінці XVIII ст. «смуга єврейської осілості» поєднувалася з широкомасштабними заходами, що стосувалися різних обмежень представників єврейської національності у обійманні офіційних посад, здобуванні освіти, володінні нерухомим майном, свободі поселення і пересування тощо.

Єврейська буржуазія зробила вагомий внесок у розвиток не лише торгівлі, а і важкої промисловості Півдня. Наприклад, у 1900 р. з 46 металургійних та машинобудівних фабрик Катеринославської губернії євреям належало 8. Активністю в цьому напрямку відзначались єврейські гірничопромисловці І. Л. Уманський та А. В. Шейерман (Постернак, О. О., 2011, с. 14).

На зламі XIX та XX ст. Наддніпрянська Україна була одним з найбільш розвинутих в економічному плані регіонів імперії. Одним із основних індустріальних районів був Донецько-Придніпровський, який охоплював територію Катеринославської і Херсонської губерній, а також південну частину Харківської та західну частину Облaсті Війська Донського (Крутіков, В. В., 1992, с. 58).

Станом на 1901 р. в Російській імперії діяло 209 іноземних компаній, з них 117 були бельгійськими. Більше половини – 60 бельгійських компаній – діяли в Україні. На початок XX ст. в Наддніпрянщині було вже 17 великих металургійних заводів із 41 домною, серед яких лише один належав російському капіталісту, усі інші – іноземним підприємцям, у першу чергу бельгійцям і французам. Саме іноземний підприємницький капітал, і в першу чергу французький і бельгійський, відіграв провідну роль у становленні, формуванні та розвитку унікального промислового комплексу Придніпров'я. Перше місце як за кількістю підприємств, так і за сумою акціонерного капіталу посідала Бельгія. За підрахунками російських учених, обсяг інвестицій Бельгії в Росію дорівнював 831 млн золотих франків, слідом йшли Франція (692 млн), Британія (236 млн), Німеччина (162 млн). Таким чином, маленьке Королівство Бельгія дало найбільші інвестиції, з яких дві третини були вкладені в Катеринославщину (Лазебник, В. І., 2017, с. 8; Бовыкин, В. И., 1984, с. 172–173).

На рудниках і шахтах відсоток іноземних спеціалістів був незначним, але на чолі товариств стояли іноземці. Так, головою правління Петро-Маріївського товариства був бельгійський підданий Деллуа-Орбан Е., головою правління бельгійського Ірмінського кам'яновугільного товариства – граф Олонвіль, а його директором – Сенсей Е. (Лазебник, В. І. 2012–2013, с. 234, 236).

У 1895 р. російські інженери Ф. Є. Єнакієв та Б. А. Яловецький і бельгійські підприємці Октав Неф Орбан та Оскар Біє заснували Російсько-бельгійське металургійне товариство і у 1896 р. побудували Петровський металургійний завод, який став найбільш рентабельним металургійним підприємством імперії. Завідувачем товариства і заводів був гірничий інженер бельгієць Ю. Є. Потьє (Лазебник, В. І. 2012–2013, с. 233–234).

Видатним представником англійського капіталу в Наддніпрянщині був Джон Юз. Князь С. В. Кочубей продав свою концесію, видану йому в 1866 р. на будівництво на Півдні Росії заводу для виробництва залізних рейок, Джону Юзу за 24 тис. фунтів стерлінгів. Швидко зрозумівши правила ведення справ у Російській імперії і знайшовши впливових покровителів, Дж. Юз користувався гарною репутацією при дворі. За словами сучасників, Дж. Юз був «людиною надзвичайної підприємливості, подальша діяльність якого в Росії була значною мі-

рою полегшена заступництвом і допомогою Великого князя Костянтина Миколайовича» (По Екатерининской железной дороге, 1903, с. 16).

Перша домна заводу Дж. Юза була запущена у січні 1872 р. З Англії Дж. Юз привіз із собою повний штат майстрів-англіїців і досвідчених робітників, а чорнороби були привезені з північних губерній Російської імперії. Участь у роботі заводу і вугільних копалень брали чотири сини Дж. Юза: Джон, Артур, Айвор і Альберт (По Екатерининской железной дороге, 1903, с. 17; Степкин, В. П. и Третьяков С. В., 2012, с. 45).

Дж. Юз заснував Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва, правління якого офіційно перебувало в Англії. Директорами-розпорядниками заводу стали Джон Юз і Деніел Гуч (англіїці), почесним директором був призначений С. В. Кочубей (російський князь, предводитель дворянства Полтавської губернії). Серед співзасновників і акціонерів товариства були військовий інженер Оттомар Герн, який представляв інтереси великого князя Костянтина Миколайовича, князь Дмитро Нессельроде, обергофмаршал імператорського двору, що виконував фінансові доручення царської сім'ї, а також син царя Олександра II великий князь Олексій Олександрович, що також підтверджує підвищений інтерес царської сім'ї до компанії Дж. Юза. Царський уряд підтримував Дж. Юза, і в 1873 р. Новоросійському товариству було видано додатковий кредит на 7 років під заставу акцій (Мошенский, С. З., 2014, с. 369–370; Карabasov, Ю. С., Черноусов, П. И., Коротченко, Н. А. и Голубев, О. В., 2014, с. 185).

Французький капітал приваблювала кам'яновугільна промисловість в Україні. Проникнення французьких капіталів у Наддніпрянську Україну і створення нових промислових акціонерних компаній почалося практично одночасно з діяльністю Дж. Юза. У 1872 р. французами було засновано «Рутченківське гірське і промислове товариство». Історія товариства цікава тим, що, на відміну від Дж. Юза, котрий запрошував англійських фахівців, французька компанія звернулася до російських інженерів – О. А. Ауербаха і М. С. Авдакова (Мошенский, С. З., 2014, с. 376–377).

Після запуску Катеринославської магістралі французький капітал проник і в залізорудну галузь. З цим пов'язано акціонерне засновництво французів у Придніпровському промисловому регіоні, який виник навколо Катеринослава і покладів залізної руди Кривого Рогу.

У грудні 1880 р. катеринославський підприємець Олександр Поль разом з французом Полем Талабо створив у Парижі «Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу» з капіталом 5 млн франків. У травні 1881 р. статут товариства «Залізні руди Кривого Рогу» було затверджено російським урядом і розпочато видобуток руди, яку купувало

«Новоросійське товариство Юза». Через рік стало до ладу перше металургійне підприємство в Криворізькому регіоні – Гданцівській чавуноливарний завод (Мошенский, С. З., 2014, с. 379). У 1900 р. з 16 найбільших компаній 9 було французькими, що забезпечували 38 % усього видобутку вугілля на сході України (Мошенский, С. З., 2014, с. 381). У 1908 р. в Луганську французькі піддані І. І. Урдекен та К. С. Дюшасан заснували дротово-цвяховий завод (Весь Луганск в кармане, 1912, с. VII, 146).

На території Херсонської губернії в Одесі в 1875 р. французи інвестували свої капітали в «Механічний і машинобудівний завод Гульє-Бланшар». На заводі працювало 350 робітників. Засновниками акціонерного товариства заводу виступали французькі піддані купець Іполіт Гульє, інженер Арістід Пру, Оскар Гоалу і одеський купець Соломон Берг (Фабричная статистика г. Одессы, 1875, с. 34; Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию), 1914, с. 3).

Підприємницька діяльність притягувала в Наддніпрянщину також і представників інших національностей. Зокрема, поляки досить часто були директорами-розпорядниками та членами правління низки акціонерних товариств південноросійської промисловості. Так, Б. А. Яловецький був членом правління Російсько-Бельгійського металургійного товариства та К. Л. Мсциховський – директором Донецького товариства залізобробного та сталеливарного виробництва, В. А. Якульський – директором Товариства Єлисаветградського машинобудівного та чавуноливарного заводу, К. А. Скальковський членом правління Товариства Брянського рейкопрокатного, залізобробного та механічного заводу (Дмитриев-Мамонтов, В. А., ред., 1905, с. 35–36, 1416–1417, 1555–1559, 1572–1573).

Наддніпрянські території у свій час активно колонізували німці, які відіграли помітну роль у розвитку промисловості цього регіону. Численні німецькі колонії виникли у Бессарабській, Херсонській і Таврійській губерніях. Спочатку для переселенців надавалися гарантії, визначалися права, спеціальні пільги, фінансування з казни. Однак державна політика царського уряду щодо німецьких колоністів почала змінюватися в гіршу сторону вже в 70-ті рр. XIX ст.

До кінця XIX ст. в Херсонській губернії на території Одеси проживало 342 тис. німців. Для порівняння зазначимо, що в Західній Україні, включаючи Львів та інші міста, проживало 237 тис. німців. Німецький колоніст Йоганн Георг Ген у 1854 р. відкрив в Одесі слюсарну майстерню, де почав виготовляти однокорпусні дерев'яні плуги, а в подальшому – вже не дерев'яний, а залізний виріб, надавши йому міцність і правильну робочу поверхню. Так з'явився «колоністський плуг». З 1866 р. в майстерні почав працювати старший син Карл.

З 1880 р. підприємство стає власністю молодшого сина Йоганнеса Гена. У 1886 р. невелика майстерня виросла в потужний завод. До 1914 р. до складу правління заводу входили німці І. І. Ген (директор-розпорядник), Г. К. Фігель і Е. К. Гроссе (Ф. 89. Оп. 1. Спр. 12. Одеса: ДАОО, арк. 16; Ф. 22. Оп.1. Спр.191. Одеса: ДАОО, арк. 29–31; Ф. 333. Оп. 1. Спр. 111. Одеса: ДАОО, арк. 2–7).

Торговий дім «Фендеріх і Ко» в 1862 р. в Одесі відкрив завод, який випускав слюсарні інструменти, обладнання для підприємств легкої промисловості. У 1873 р. одеський 1-ї гільдії купець Адольф Белліно (німець), вюртемберзькі піддані Еміль Гегг і Людвіг Коммерель виступили засновниками Товариства механічного та чавуноливарного заводу «Белліно-Фендеріх». У 70-х рр. ХІХ ст. завод почав будівництво пароплавів. Крім ремонту і будівництва суден, завод виробляв вагони для міської кінно-залізної дороги. Правління товариства, до складу якого входили Г. Коммерель, Г. Ган та К. Кун, розмішувалось в Одесі. Станом на 1914 р. В. І. Прігніц (німецький підданий, який мешкав в Одесі) був директором-розпорядником, входив до складу правління товариства (Ф. 333. Оп. 1. Спр. 111. Одеса: ДАОО, арк. 26; Машкін, О. М., 2003, с. 218).

У відомостях Таврійських промислових закладів за 1904 р. вміщено інформацію про те, що німці там володіли великою кількістю підприємств. Так, у с. Великий Токмак були побудовані заводи землеробських машин та знарядь, в яких працювало понад 200 робітників і якими володіли німець Й. Й. Фукс, австрієць Й. В. Клейнер. Німцям братам Классен належав завод землеробських машин та знарядь у Мелітополі (Ф. 575. Оп.1. Спр. 374. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 19–20).

Німці були представлені і в складі провідних акціонерних підприємств. В Катеринославській губернії діяв чавуноливарний та машинобудівний завод І. Г. Леппа, А. П. Леппа та А. А. Вальмана (Дмитриев-Мамонтов, В. А., ред., 1905, с. 199, 213, 1211, 1563).

М. Ф. фон Дітмар – гірничий інженер, керівник Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – був вихідцем з родини спадкових дворян, пращури якого потрапили на острів Езель в Балтійському морі під час німецької колонізації Прибалтики в ХVІІІ ст. (Медяник, В. Ю., 2012, с. 216–217).

О. А. Ауербах належав до саксонського дворянського роду, представники якого у ХVІІІ ст. емігрували до Російської імперії. Гірничий інженер О. А. Ауербах одним з перших став займатися розвідкою нових родовищ на замовлення іноземних компаній. Він був управителем кам'яновугільних шахт «Рутченківського гірничого та промислового товариства». Створення з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії було однією з найбільших заслуг О. А. Ауербаха перед півден-

ною гірничою промисловістю. Разом з гірничим інженером А. В. Міненковим О. А. Ауербах у 1886–1887 рр. відкрив перший і єдиний в імперії ртутний завод. Пізніше було відкрито акціонерне товариство «Ртутна і вугільна справа Ауербаха і Ко» із статутним капіталом 2 млн 250 тис. крб. (Чекушина, Ю. М. та Перетокін, А. Г., 2013, с. 33–38).

10 травня 1896 р. американець Едмунд Дютіль Сміт та прусський підданий Адольф Юльевич Ротштейн у відповідь на своє прохання отримали від царського уряду дозвіл на заснування «Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного товариства». Основний капітал товариства визначався у 3 млн крб. золотом. Будівництво заводу даного товариства в 1896 р. здійснювалося під безпосереднім керівництвом американських інженерів Генріха Лауде, який згодом став першим директором заводу, і Вальтера Кеннеді, брата американського конструктора і будівельника доменних печей Джуліана Кеннеді (Дитмар, Н. фон, 1899, с. 14; Горный журнал, 1896, с. 151–152).

Висновки. Національна політика царського уряду Російської імперії в Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку XX ст. була спрямована на зміцнення імперії. Для досягнення мети царський уряд вдавався до денационалізації та русифікації. Що стосується українців, то царський уряд не розглядав їх як окремий етнос. У своїх циркулярах він обмежував використання рідної мови та забороняв друкувати літературу українською мовою.

З бурхливим розвитком Наддніпрянської України відбувався процес російської колонізації українських земель за рахунок завезення робітників з центральних районів Росії. Відповідно змінювалося співвідношення українського та російського населення в Наддніпрянській Україні.

Національний склад буржуазії того періоду в регіоні можна охарактеризувати як багатонаціональний. Крім українців, росіян, євреїв та поляків, до національного складу буржуазії Наддніпрянщини входила значна частка іноземців. Багаті природні ресурси та розвиток промисловості в регіоні приваблювали іноземних капіталістів, у першу чергу бельгійських, французьких, англійських та німецьких. Царський уряд підтримував іноземних підприємців, які активно інвестували капітали, привносили технічні інновації та передовий досвід розвинених країн. Іноземні капіталісти відіграли важливу роль у модернізації промисловості Наддніпрянської України та у перетворенні регіону на потужний центр гірничої та металургійної промисловості.

Бібліографічні посилання

Бовыкин, В. И., 1984. *Формирование финансового капитала в России*. Москва: Наука.

- Боханов, А. Н., 1992. *Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.)*. Москва: Наука.
- Брандт, Б. Ф., 1899. Иностранные капиталы в России. *Металлургическая и каменноугольная промышленность*. В: Брандт, Б. Ф., 1899 *Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны*. В 4 ч. Санкт-Петербург, ч. 2.
- Весь Луганск в кармане*, 1912. Адрес-календарь и справочная книга города и окрестностей на 1912 год. Луганск.
- Горный журнал*, 1896. Санкт-Петербург, т. 3, № 7.
- Гринчак, М. О., 2008. *Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя*. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ.
- Грушевський, М. С., 1991. *Хто такі українці і чого вони хочуть?* Київ: Товариство «Знання» України.
- Дитмар, Н. фон, 1899. *Статистический сборник по горнозаводской промышленности Южной России, других районов России и иностранных государств в 1897–1898 гг.* Харьков.
- Дмитриев-Мамонтов, В. А., ред., 1905. *Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов*. В 2 т. Санкт-Петербург, т. 1.
- Довжук, І. В., 2002. До питання про національний склад промисловців і промислових робітників Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці: Рута, вип. 123-124, с. 137–144.
- Донік, О. М., 2006. *Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.)*. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, вип. 11, с. 154–168.
- Карабасов, Ю. С., Черноусов, П. И., Коротченко, Н. А. и Голубев, О. В., 2014. *Металлургия и социум. Взаимное влияние и развитие*. В: Карабасов, Ю. С., Черноусов, П. И., Коротченко, Н. А. та Голубев, О. В., 2014. *Металлургия и время*. Энциклопедия. Москва: Изд. Дом МИСиС, т. 6.
- Крутіков, В. В., 1992. *Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період*. Дніпропетровськ: ДДУ.
- Крутіков, В. В., 1992. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. *Український історичний журнал*. Київ, № 3, с. 57–66.
- Лаверычев, В. Я., 1974. *Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900 гг.* Москва: Мысль.
- Лазанська, Т. І., 1999. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. Київ.
- Лазебник, В. І., 2017. «Українська Бельгія», або «Десята Бельгійська провінція». *Fashion of Diplomacy*, № 6, с. 8–10.
- Лазебник, В. І., 2012–2013. Бельгійський підприємницький капітал у промисловості та транспорті Катеринославської губернії. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, вип. 11, с. 228–244.

Лемке, М., 1904. *Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов*. Санкт-Петербург.

Лисяк-Рудницький, І., 1994. *Історичні есе*. В 2 т. Київ: Основи, т. 1.

Машкін, О. М., 2003. Белліно-Фендеріх. В: *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, т. 1, с. 218.

Медяник, В. Ю., 2012. М. Ф. фон Дітмар – яскравий представник гірничопромислової буржуазії Півдня України (остання чверть XIX – початок XX ст.). *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ, вип. 2-3, с. 215–223.

Мошенский, С. З., 2014. *Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи*. London: Xlibris.

По Екатерининской железной дороге, 1903. Екатеринослав: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», вып. 1.

Постернак, О. О., 2011. Національний склад буржуазії Півдня Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гілея*. Науковий вісник. 36. наук. праць. Київ, вип. 45(3), с. 12–19.

Романцов, В. О., 1998. *Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття)*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги.

Статєєва, В., 2009. Західноєвропейські видання другої половини XIX ст. про правове становище української мови в підросійській Україні. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, вип. 13, с. 123–133.

Степкин, В. П. и Третьяков С. В., 2012. *История Донбасса в лицах*. Донецк.

Техническое Бюро для разработки проектов горнозаводских печей Э. К. Бремер, 1904. Мариуполь, Екат. губ. *Известия горных инженеров*, № 12, с. XII.

Устав Акционерного Общества механического и машино-строительного завода Гулье-Бланиар в Одессе, 1875. Утвержден 2 октября 1875 г. Одесса.

Ф. 22. Оп.1. Спр.191. Одеса: Державний архів Одеської області (далі – ДАОО).

Ф. 89. Оп.1. Спр.12. Одеса: ДАОО.

Ф. 333. Оп. 1. Спр. 111. Одеса: ДАОО.

Ф. 575. Оп.1. Спр. 374. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Фабричная статистика г. Одессы, 1875. Одесса.

Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию), 1914. 2-е изд. Петроград.

Халамендик, В., 2002. Соціально-економічні передумови становлення та розвитку педагогічної освіти Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Педагогічні науки. Миколаїв, т. 20, вип. 7, с. 123–134. Доступно: <<http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukraci/pedagogika/2002/20-7-24.pdf>> (дата звернення: 20.05.2019).

Чекушина, Ю. М. та Перетокін, А. Г., 2013. *Промисловий розвиток та інженерне підприємництво Донецько-Придніпровського регіону 1880–1917 рр.* Дніпропетровськ: НГУ.

Шаповал, М. Ю., 1927. *Велика революція і українська визвольна програма (виклади в Америці)*. Прага: Вільна спілка.

Шляхов, О. Б., 2016. *Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: Ліра.

Щербак, Н., 2001. Асиміляційна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX століття). *Етнічна історія народів Європи*, вип. 10, с. 55–58.

Яремчук, В. Д., 2013. Національно-політичне становище української громади в Наддніпрянській Україні у XIX – початку XX ст. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]*, вип. 3, с. 310–347.

References

Bovykin, V. I., 1984. *Formirovanie finansovogo kapitala v Rossii [Formation of financial capital in Russia]*. Moscow (in Russian).

Bohanov, A. N., 1992. *Krupnaya burzhuziia Rossii (konec XIX v. – 1914 g.) [The Big Bourgeoisie of Russia (the end of the 19th century – 1914)]*. Moscow (in Russian).

Brandt, B. F., 1899. Inostrannye kapitaly v Rossii. Metallurgicheskaya i kamennougol'naya promyshlennost' [Foreign capital in Russia. Metallurgical and coal industry]. In: Brandt, B. F., 1899. *Inostrannye kapitaly. Ih vliyanie na ehkonomicheskoe razvitie strany [Foreign capital. Their influence on the economic development of the country]*. In 4 parts. St. Petersburg, part 2 (in Russian).

Ves' Lugansk v karmane [All Lugansk in your pocket]. The address calendar and reference book of the city and surrounding area for 1912. 1st year of publication. Lugansk, 1912 (in Russian).

Gornyi zhurnal [Mining Journal]. 1896, № 7 (in Russian).

Grinchak, M. O., 2008. *Promislova burzhuziia Pivdnyia Ukraini ta evolyuciia ii social'no-ekonomichnih vimog u II polovini XIX – na pochatku XX storichchya [The industrial bourgeoisie of the South of Ukraine and evolution of its socioeconomic requirements in the second half of the 19th and beginning of the 20th centuries]*. Abstract of PhD dissertation. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. S., 1991. Khto taki ukraintsi i choho vony khochut? [What are the Ukrainians and what do they want?]. Kyiv: Tovarystvo «Znannia» Ukrainy (in Ukrainian).

Fund 22. Inventory 1. File 191. Odessa: State Archives of the Odessa Oblast.

Fund 89. Inventory 1. File 12. Odessa: State Archives of the Odessa Oblast.

Fund 333. Inventory 1. File 111. Odessa: State Archives of the Odessa Oblast.

Dovzhuk, I. V., 2002. Do pytannia pro natsionalnyi sklad promyslovtziv i promyslovykh robitnykiv Naddniprianskoi Ukrainy naprykintsi XIX st. [To the problem of composition of the industrial bourgeoisie and workers of the Dnipro region of Ukraine at the end of the 19th century]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istoriiia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny [Scientific Bulletin of Chernivtsi University. History. Political Science. International relations]*. Chernivtsi: Ruta, vol. 123-124, pp. 137–144 (in Ukrainian).

Donik, O. M., 2006. Kupets'ke promyslove pidpryyemnytstvo v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) [Merchant-industrial entrepreneurship in Ukraine (the 19th – beginning of the 20th centuries)]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Problems of the history of Ukraine of the 19th – beginning of the 20th centuries] Kyiv, vol. 11, pp. 154–168 (in Ukrainian).

Krutikov, V. V., 1992. *Burzhuaziya Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyy period* [Bourgeoisie of Ukraine and economic policy of tsarism in the pre-reform period]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Krutikov, V. V., 1992. Sotsial'na struktura mis'koyi burzhuaziyi Ukrainy naperedodni revolyutsiyi 1905–1907 rr. [The Social Structure of the Municipal Bourgeoisie of Ukraine during the Revolutions of 1905–1907]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian History Journal], Kyiv, no. 3, pp. 57–66 (in Ukrainian).

Laverychev, V. Ya., 1974. *Krupnaya burzhuaziya v poreformennoj Rossii: 1861–1900 gg.* [The big bourgeoisie in post-reform Russia: 1861–1900]. Moscow (in Russian).

Lazans'ka, T. I., 1999. *Istoriya pidpryyemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.)* [History of entrepreneurship in Ukraine (on materials of trade and industry statistics of the XIX century)]. Kyiv (in Ukrainian).

Lazebnyk, V. I. 2012–2013. Bel'hiys'kyy pidpryyemnyts'kyy kapital u promyslovosti ta transporti Katerynoslavs'koyi huberniyi [The Belgian entrepreneurship capital in the industrial and transport sector of Katerinoslav Province]. *Prydniprova: istoriko-krayeznavchi doslidzhennya*. Dnipropetrovsk, vol. 11, pp. 228–244 (in Ukrainian).

Lazebnyk, V. I., 2017. «Ukrayins'ka Bel'hiya», abo «Desyata Bel'hiys'ka provintsiya» [“Ukrainian Belgium” or “The tenth Belgian Province”]. *Fashion of Diplomacy*. Kyiv, no. 6, pp. 8–10 (in Ukrainian).

Lemke, M., 1904. Ehpoha cenzurnyh reform 1859 – 1865 godov [Epoch of censorship reforms of 1859-1865]. St. Petersburg (in Russian).

Lysyak-Rudnyts'kyy, I., 1994. *Istorychni ese* [Historical essay]. Kyiv, vol. 1 (in Ukrainian).

Mashkin, O. M., 2003. Bellino-Fenderikh. In: *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv, vol. 1 (in Ukrainian).

Medyanyk, V. Yu., 2012. M. F. fon Ditmar – yaskravyy predstavnyk hirnychopromyslovoi burzhuaziyi Pivdnya Ukrainy (ostannya chvert' XIX – pochatok XX st.) [M. F. von Ditmar – prominent representative of the bourgeoisie of the South of Ukraine (the last quarter of the XIXth - the early XXth century)] *Humanitarnyy zhurnal* [Humanitarian journal]. Dnipropetrovsk, vol. 2-3, pp. 215–223 (in Ukrainian).

Karabasov, Yu. S., Chernousov, P. I., Korotchenko, N. A. ta Golubev, O. V., 2014. Metallurgiya i sotsium. Vzaimnoe vliyanie i razvitie [Metallurgy and society. Mutual influence and development]. In: Karabasov, Yu. S., Chernousov, P. I., Korotchenko, N. A. ta Golubev, O. V., 2014. *Metallurgiya i vremya* [Metallurgy and time]. Encyclopedia. Moscow, vol. 6 (in Russian).

Moshenskij, S. Z., 2014. *Finansovyie tsentry Ukrainy i rynek tsennykh bumag industrial'noj ehpyhi* [Financial centers of Ukraine and the securities market of the industrial epoch]. London (in Russian).

Po Ekaterininskoy zheleznoj doroge [By the Catherine railway], 1903. Ekaterinoslav, issue 1 (in Russian).

Posternak, O. O., 2011. Natsional'nyy sklad burzhuaizyi Pivdnyia Rosiyyi naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The National composition of the bourgeoisie of the South of Russia at the end of the XIXth – the early XXth century]. *Gileya*. Scientific Bulletin. Kyiv, vol. 45(3), pp. 12–19 (in Ukrainian).

Romantsov, V. O., 1998. *Ukrayins'kyi etnos: na odvichnykh zemlyakh ta za yikhnyimi mezhamy (XVIII – XX stolittya)* [Ukrainian ethnos: on his historical lands and beyond the borders (XVIIIth – XXth century)]. Kyiv (in Ukrainian).

Statyeyeva, V., 2009. Zakhidnoyevropeys'ki vydannya druhoyi polovyny XIX st. pro pravove stanovyshche ukrayins'koyi movy v pidrosiys'kiy Ukrayini [Western European publications of the second half of the XIXth century on the legal status of the Ukrainian language in the Russian Ukraine]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva* [Modern problems of linguistics and literary criticism]. Uzhhorod, vol. 13, pp. 123–133 (in Ukrainian).

Ditmar, N. fon, 1899. *Statisticheskiy sbornik po gornozavodskoy promyshlennosti Yuzhnoy Rossii, drugikh rayonov Rossii i inostrannykh gosudarstv v 1897 – 1898 gg.* [Statistics on the mining industry of southern Russia, other regions of Russia and foreign countries in 1897–1898]. Kharkov (in Russian).

Stepkin V. P. and Tretyakov S. V., 2012. *Istoriya Donbassa v lichah* [History of Donbass in Persons]. Donetsk (in Russian).

Tekhnicheskoe Byuro dlya razrabotki proektov gornozavodskih pechej E. K. Bremer, Mariupol', Ekaterinoslav. [Technical Bureau for the development of mining furnaces E. K. Bremer, Mariupol, Ekaterinoslav prov.], 1904. *Izvestiya gornyykh inzhenerov* [News of mining engineers], no. 12, p. XII (in Russian).

Dmitriev-Mamontov, V. A., ed., 1905. *Ukazatel' deystvuyushchikh v imperii aktsionnykh predpriyatiy i torgovykh domov* [The index of existing joint-stock enterprises and trading houses]. St. Petersburg, vol. 1 (in Russian).

Ustav Akcionernago Obshchestva mekhanicheskago i mashino-stroitel'nago zavoda Gul'e-Blanshar v Odessa [The Charter of the Joint-stock Company of the Mechanical and Machine-Building Plant of Gule-Blanchard in Odessa], 1875. Odessa (in Russian).

Fabrichnaya statistika g. Odessa [Factory statistics of Odessa], 1875. Odessa (in Russian).

Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossijskoj Imperii (isklyuchaya Finlyandiya) [Factory enterprises of the Russian Empire (excluding Finland)], 1914. St. Petersburg (in Russian).

Khalamendyk, V., 2002. Sotsial'no-ekonomichni peredumovy stanovlennya ta rozvytku pedahohichnoyi osvity Pivdnyia Ukrayiny druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. [Socio-economic preconditions of formation and development of pedagogical studies in Ukraine of the second half of the XIXth – the early XXth century]. *Naukovi pratsi* [Chornomors'koho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly]. *Pedahohichni nauky* [Scientific Papers of the Peter Mohyla Black Sea

State University]. *Pedagogical Sciences*, vol. 20, no. 7, pp. 123–134. Available at: <<http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2002/20-7-24.pdf>> (Accessed: 05.20.2019). (in Ukrainian).

Fund 575. Inventory 1. File 374. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine.

Chekushina, Yu. M. and Peretokin, A. G., 2013. *Promyslovyy rozvytok ta inzhenerne pidpryyemnytstvo Donets'ko-Prydniprovs'koho rehionu 1880–1917 rr.* [Industrial development and engineering entrepreneurship of Donetsk-Pridneprovsky region]. Monograph. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Shapoval, M. Yu., 1927. *Velyka revolyutsiya i ukrayins'ka vyzvol'na prohrama (vyklady v Amerytsi)* [The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program (resentations in America)]. Praga (in Ukrainian).

Shlyakhov, O. B., 2016. *Ukrayina v umovakh modernizatsiyi ta zahostrennya sotsial'noho konfliktu (kinets' XIX – pochatok XX st.)* [Ukraine in the conditions of modernization and the aggravation of social conflict (the end of the XIXth – the early XXth century)]. Monograph. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Shcherbak, N., 2001. Asymilyatsiyina polityka tsaryzmu na Pravoberezhniy Ukrayini (druga polovyna XIX stolittya) [Assimilation policy of tsarism in Right-Bank Ukraine (the second half of the XIXth century)]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy* [Ethnic history of the peoples of Europe], vol. 10, pp. 55–58 (in Ukrainian).

Yaremchuk, V. D., 2013. Natsional'no-politychne stanovyshe ukrayins'koyi hromady v Naddnipyrians'kiy Ukrayini u XIX – pochatku XX st. [The national-political situation of the Ukrainian community in the Dnipro region of Ukraine]. *Naukovi zapysky [Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa]* (Scientific notes [Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kurasa]). Kyiv, vol. 3, pp. 310–347 (in Ukrainian).